

Василь СОКІЛ

ЕПІТЕТ У СИСТЕМІ ЗОБРАЖАЛЬНО-ВИРАЖАЛЬНИХ ЗАСОБІВ НАРОДНИХ ТВОРІВ ПРО ГОЛОДОМОР

У статті розглядається питання поезики народної прози про голодомори, зокрема ролі і місця епітета. Вказується на його функціональність, своєрідність та способи використання. За допомогою епітетів підкреслюється зовнішній вигляд персонажів, ознаки явищ, предметів, характерних досліджуваному циклу творів.

Ключові слова: голодомор, епітет, персонаж, предмет, явище.

© В. СОКІЛ, 2013

Одна з істотних рис поетичного стилю наративів про голодомор — поверхова автологічність мови, тобто вживання слів здебільшого у прямому, а не в переносному значенні, стриманість у використанні зображально-виражальних засобів — епітетів, порівнянь, метафор тощо. Звичайно, в тому є певний сенс, однак специфічними прийомами, характерними для цього масиву, створюється надзвичайна експресія, напруженість, драматизм. Спробуємо коротко розглянути ті, що виконують зображально-виражальну функцію. Найелементарніший із них — епітет. Оригінальність його в цих жанрах, що вони породжені однаковими умовами життя. Спільними умовами є голодоморний побут, момент загрози життю людей та прогнозована смерть.

Отже, у поетичній парадигмі фольклору епітет займає своє місце і відповідає принципам народної естетики. Проте в працях про голодомор загалом і наративів зокрема задеклароване питання не розглядалося, більше того, навіть не ставилося як наукова проблема. Можливо, це трапилося через відносну небагаточисельність чи одноманітність зазначеного тропу. Між тим, очевидно, що поетичні засоби, в тому числі й епітет, складаються в рамках подібних жанрів, як це маємо народну документалістику про голодомор, реалізуються з найбільшим ефектом її тематики і проблематики. Звідси випливає, що вибір і вживання епітета, його функції задані сферою дійсності, яка служила об'єктом зображення в наративах, і втілилась у певних сюжетах, композиційних побудовах. У цьому сенсі досліджування проза відрізняється не тільки від таких жанрів, як балада, лірична пісня, а й казка, легенда. Народні оповідання та перекази про голод вводять нас у середовище трагічної дійсності, соціально-економічних та національних колізій.

Увага до пропонованого зображально-виражального засобу була звернута давно. Засновник історичної поезики О. Веселовський ґрунтовно дослідив форми поетичної мови, стилю, серед яких відвів йому належне місце. Згідно з його трактуванням, епітет — «одностороннє означення слова або підновлююче його загальне значення або підсилююче, яке підкреслює яку-небудь характеристику, визначну якість» [2, с. 59]. Цей складник художньої системи має свою хронологію, бо ж «історія епітета є історією поетичного стилю в скороченому вигляді» [2, с. 59]. З визначенням О. Веселовського погодилися і літературознавці, і фольклористи. Ціправ-

да, лінгвісти схильні вважати епітетом «слово (рідше сукупність слів), що виступає означенням опорної лексики, називаючи найбільш показові елементи змісту, характеризуються узагальненістю семантики, тісним поєднанням із означуваним, постійністю, повторюваністю, відтворюваністю у процесі мовлення, деякими специфічними способами граматичного оформлення (короткі та повні форми прикметників, прикладка тощо)» [6, с. 202]. Такий мовознавчий підхід до розуміння епітета починає поширюватися і в деяких сучасних фольклористичних дослідженнях. Однак цей «мовно-виразовий засіб, що відіграє значну роль у творенні мовної картини світу» [8, с. 102], відносно мало пов'язується з його безпосереднім функціональним, образним, ідейно-емоційним навантаженням, оскільки він специфічний у кожному жанрі зокрема. Ближче до предмета нашого дослідження визначення К. Фролової: «Епітет — образне означення, влучна характеристика особи, предмета або явища, яка підкреслює їх суттєву ознаку, дає ідейно-емоційну оцінку» [12, с. 155].

Цей світ у народній прозі про голодомор представлений образами звичайних селян, їхніх родичів, близьких, знайомих, а з іншого — владних репрезентантів, які перебувають у гострих конфліктних ситуаціях. Сюжетний динамізм і стислість розповідей — результат наповненості діями, а також окремими оцінювальними судженнями.

Художня система у досліджуваних народних оповіданнях та переказах пізня в порівнянні з іншими жанрами. Вона складалась, безперечно, на загальнофольклорній основі, і не могла не використовувати певною мірою традиційних прийомів, зокрема постійних епітетів. Наративному комплексу про голодомор більше характерні прості означення, які відіграють у ньому важливу роль реалістичної деталі. Для прикладу візьмемо народну оцінку самого голодомору як явища: «Жахливо пригадувати ті часи великого голоду», «тут був великий голод» [9, с. 45, 64—65], «Сильний голод був» [3, с. 139], «Голод був силенний» [9, с. 61], «Голод був невиносимий» [10, с. 192], «Голодовка була страшна» [4, с. 253], «Голод страшенний», «Страшний голод був, страшний голод» [11, с. 84, 92]. «В тридцять третьому це вже був повний голод» [1, с. 99], «Навмисне зроблено цей смертельний голод» [9, с. 65].

Неважко помітити, що в наведених цитатах означення реалістично пояснюють явище голодомору, хоча експресія цих слів викликає відверті негативні емоції. Окреслюючи голод словом *великий*, оповідачі вказують на його масштаби, чисельність; «*невиносимий*» — якого важко або неможливо витерпіти, знести; *сильний* (*силенний*) — істотний за ступенем вияву, вражаючий; «*повний*» — який досяг свого найвищого ступеня. Найчастіше інформатори дають йому оцінку — «*страшний*», тобто такий, що викликає почуття страху, вирізняється сумними подіями, тяжкими наслідками, які інша респондентка охарактеризувала *смертельним* голодом.

У наративах вживаються епітети, які пов'язуються з часовими, сезонними параметрами голодомору. Його вважають *важким*, *страшним*, *жахливим*, *голодним* часом [9, с. 95, 97, 128]. Та найбільше запам'ятався людям 1933 рік — *трудний*, *страшний* [11, с. 67]. Вони навіть не раділи провесні, «бо весна прийшла до нас *страшна*» [9, с. 80], адже саме тоді закінчились продукти харчування, а до нового врожаю було ще далеко.

До слова, епітет «*страшний*» належить до найбільш уживаних у досліджуваній тематиці. Тільки у збірці «Народні твори про голодомори» їх виявлено понад 80. Вони стосуються як самого періоду, так і людей. Асоціативне поле цього епітета утворює достатньо велику парадигму, яка циклізується навколо: а) часу: «*страшний 33-й*», «*страшна голодовка*», «*страшний час*», «*страшне врем'я*», «*страшна весна*», «*страшні годи*», «*страшні дні*»; б) людей: «*страшний чоловік*», «*страшне дитя*», «*страшні глаза*», «*страшні руки*», «*страшні ноги*», «*страшні нігті*», «*страшний стогін*», «*страшні муки*», «*страшна смерть*»; в) емоцій: «*страшний жах*», «*страшніший страх*», «*страшне видовище*», «*страшна картина*».

Частина епітетів стосується безпосередньо самих персонажів. Окрему групу становлять ті, які увиразнюють позитивні якості та властивості героїв, оскільки підкреслюють моральні сторони, визначають їхнє соціально-економічне становище, професію. Між ними поширенішими виявилися епітети з означеннями доброго господаря: «Помер тоді також не один *добрий* господар землі» [4, с. 122], «Мій брат, Іван Устимович, був дуже працьовитим, *добрим*, завжди допомагав» [11, с. 31], «Батько був *добрий* столяр і годував сім'ю» [4, с. 94]; «Ну, муй

тато був трюженік *великий*» [11, с. 31], «*Харо́ший кузнéць був*» [11, с. 41]. Деякі оповідачі вважають, що такі риси людини, як швидкість, вправність у роботі, вміння вести справу і знаходити вихід у скрутному становищі допомагали навіть урятуватися від голоду: «А його дружина вижила, була *метка, проворна*» [4, с. 55].

У досліджуваних творах виявлено достатню кількість епітетів, які визначають зовнішні дані, фізичні якості, вік людини. Звичайно, виділяються такі загальні риси, як молодість, краса: «Молоді́й, здоро́вий такий па́рубок був» [11, с. 148]; «Які діточки здоро́ві да гарні були» [4, с. 58]; «То було таке гарненьке дитя» [9, с. 125]; «Маня була *повненька, красива, чорнявенька*, а коса, як рука. Це красуня була *всемирна*» [4, с. 147]; «Такий *красивий, натоптуватий, широкі плечі*» [4, с. 120]; «*Красі́ва була́, во́лоси та́кіє длі́нніє*» [11, с. 169]; «А очі в нього *чорні, такий красивий дядько*» [11, с. 128—129]. Подібними похвальними характеристиками наділялись позитивні персонажі до голодомору, а вже в його часи епітети набирали своєрідної форми антитези: «А мій брат такий же *гарненький*, а ножки *пухлі*» [9, с. 66].

У зв'язку з тим, що в наративах про голодомор герої переважно не індивідуалізовані, проте набувають загальних ознак, зважаючи на трагічну ситуацію. Епітети пов'язуються з фізичними якостями, станом голодних людей: «вздовж дороги люди *пухлі, худі* валялися» [4, с. 87]; «Бачили *синюшних, пухлих* людей, і скрізь одні сльози» [9, с. 57]. Аналогічні характеристики подаються до різних людей, незалежно від статі чи віку. Так, дівчина розповідає: «Семеро дітей в сім'ї, я старша, *худа* була, *страшна*, одна тінь» [4, с. 87]. Або: «Іван був *сухий*, як карандаш, а живіт *пухлий*» [4, с. 115]; «Подивилась на свої нігті, вони такі *сині* та *страшні*» [9, с. 81]. Ці ознаки вказують на повну виснаженість людини, доведеної до фізичного знищення. Тут домінує епітет «*пухлий*», який за своєю суттю є антропоморфною ознакою, оскільки стосується людей загалом («*пухла* людина», «*пухлі* люди»), за статю («*пухла* жінка», «*пухлий* хлопець», «*пухлі* чоловіки», за віком («*опухлі* діти», «*попухша* дитина», «*опухле* дитя»), за спорідненістю («*пухлий* батько», «*пухлі* мама, сестра, брати», «*пухла* сестра частин людського тіла («*пухле* тіло», «*опухлі* руки», «*пухлі*

ноги»), за соціальним станом («*пухлі* селяни», «*пухла* учителька», «*пухлі* ученики»).

Вражає картина, коли «діти дивляться *голодними очима*» [9, с. 88]. Йдеться не стільки про реальне відчуття голоду, скільки образно передається внутрішній, духовний стан героїв, адже очі — дзеркало душі людини. Важко спостерігати за десятками, сотнями *мертвих* селян, якими були всіяні українські терени («На вулицях лежали *мертві* люди, стирчали їхні руки, ноги» [4, с. 62]). Цей епітет не просто вказує на те, що припинилося життя мільйонів людей, а що внаслідок тієї трагедії утворився величезний мертвий простір.

Незначну частину складають епітети, які відносяться до негативних персонажів. Ці останні є збірним, узагальненим образом групи людей («бригада», «команда», «червона мітла» і т. д.), об'єднаних метою відбирання в селян хліба. Вони характеризуються їхнім призначенням та діями: «Були *спеціальні* такі хлопці, ходили і шукали в горшках, де було заховано, розбивали горшки і висипали собі оті крупи» [1, с. 211]. Дії та вчинки «команд» селяни оцінювали як безжалісні та жорстокі: «*Безсердечні* виродки гарбали всю їжу в народу» [1, с. 97]. Інколи у творах подається дещо індивідуалізована характеристика негативного персонажа — «такий *заярний* був активіст» [11, с. 62]. Тобто йдеться про його заповзятливість, розлюченість, запеклість у виконанні своїх обов'язків та жорстокість у ставленні до селян. У деяких випадках за допомогою протиставлення фізичних якостей вказано на негативні моральні: «*Висока* та *лукава* і кричить: «Покажіть, що в вас там у печі», «Такий *маленький* був, а *вредний*» [4, с. 65, 118].

Герої наративів про голодомор жили, звичайно, в реальному світі, який населяли люди, тварини. Не менш важливим виявилось предметне оточення — конкретні речі, явища, що сприймаються органами чуття. Найбільше з людиною зв'язане житло. Власне, представлено українську хату часів голодомору: «А в хаті ж *страшна* біднота, *пусто* зовсім: стіл та лава, і все» [9, с. 67]. Це об'єктивна картина, пов'язана з масовими пограбуваннями. Йдеться вже не стільки про спустілий будинок, а що він непридатний для мешканців, оскільки людей не видно, мабуть, і не буде, бо забере голодомор. Цю думку підтверджує наступний приклад: «Стоять *пусті* хати з погорілими солом'яними стріхами» [3, с. 108] (чом

не аналогія до Шевченкового: «Село неначе погоріло, Неначе люди подуріли» [13, с. 111]).

Аналіз матеріалів показує, що образ хати має й інші характеристики, які прямо залежать і від її призначення. Одній героїні чоловік порадив остерігатися сільської управи: «Йди додому, не йди туди, бо зачінять у ту *холодну* хату тебе» [11, с. 86]. Згідно зі словником Б. Грінченка, «холодна» — це приміщення для арештованих при поліційному участку, при волосних судах та ін. [5, с. 408]. Отже, йдеться про уникнення героїні від ув'язнення за сховану корову. Ще в іншій іпостасі постає хата для в'язнів у Сибіру: «Нас згрузили в *пусту, сиру* та *холодну* хату» [3, с. 108]. Тут уже триступенева означеність предмета: не заповнене, просякнуте вологою, з низькою температурою приміщення. Зрозуміло, що це малопривабливе житло, з нелюдськими умовами для існування.

Про наслідки пограбувань сигналізує зоровий образ «*голої* печі»: «Забрали у мене все чисто, тряпки забрали, я на *голій* печі спав» [4, с. 151—152]. Традиційна піч в українській етнокультурі займала вагоме місце. Вона поліфункціональна, адже в її числі й призначеність для лежання, сушіння збіжжя [7, с. 456]. Епітет *гола* вказує не стільки на нічим не покритий предмет (піч), скільки на те, що в часи голодомору на печі ховали зерно, квасолю, інші харчі. На підтвердження цієї думки наведемо уривок з іншого оповідання: «Мама розділяє у мішку на печі пшеничку цю і кладе сестру скраю і каже: «Катю, лежи і не ворущися» [1, с. 146]. Таким чином, *гола* піч виступає експресивним знаком-сигналом втрати схованих продуктів так потрібних людям для виживання.

Український селянин, хлібороб споконвіку, завжди піклувався про багатий урожай, дбаючи і про свою національну безпеку. Це простежується з низки народних оповідань та переказів, де основною предметною реалією виступає «хліб» — зернові культури (жито, пшениця та ін.). У доголодоморний період його означували епітетами з позитивним зарядом, вказуючи на значну кількість, якість, розміри: «Хліб уродив *хороший*» [9, с. 58], «Урожай 1932 року був *великий*» [4, с. 270]. Ці епітети не здаються простими, побудованими лише на зовнішній характеристиці, вони насичені й певним психологічним змістом, оскільки викликають у людей за-

доволення, приємні відчуття, добрі наміри. В інших творах прочитується людське сум'яття, викликане тим, що було і що сталося: «Хліба *великі*, а голод *страшний*» [9, с. 65]. Моторошні відчуття охоплюють людину, коли вживається означення *останній*, тим паче, коли йдеться про хліб («Витрушували *останній* хліб» [11, с. 50]). Він закінчується, більше нічого не буде, а далі — смерть.

У наративах про голодомор на особливу увагу заслуговує низка предметних реалій, пов'язаних з їжею. Відразу може скластися враження, що ця характеристика не така яскрава чи важлива. На наше переконання, не зовсім так. Розглянемо асоціативне поле епітета *гнилий*, який вказує на зіпсованість продукту харчування, його розклад. За ілюстрацію візьмемо інформацію від переселенки із села Андрусів (тепер затоплене Канівським водосховищем): «Люди їли половину і *гнилу* картоплю, де що *гниле* — все їли» [4, с. 95]). Означення *гнилий* (*гниле*) призводить до негативних відчуттів, знаючи, що споживання таких продуктів може спонукати до отруєння людини чи навіть смерті. Інколи та сама картопля має неприємний запах, що викликає огиду: «Картопля *вонюча*, спечу, а вона *воня* на всю хату» [4, с. 100].

Негативні емоції спричиняє означення *здохлий*, коли йдеться про коней. Інформаторки згадують: «Бачила, як один чоловік коня *дохлого* різав на куски» [4, с. 63]; «Коні *дохли*, і розбирали люди й їли. То я піду, возьму ряднину, піду та як упаду: «Та дайте ж і мені хоть трішки семню спасать!...» [11, с. 109]. Рятування себе та сім'ї їжею зі *здохлої* тварини (падлом), викликає у слухачів (читачів), з одного боку, жалість, співчуття до голодних людей, а з іншого — переживання від такого процесу споживання.

Із розглянутого видно, що в наративній прозі про голодомор епітети мають пряме значення, яке впливає з логіки представлені в ній дійсності. Вони підкреслюють основну установку досліджуваного матеріалу — принцип його достовірності. Рідко трапляються епітети з переносним значенням, або тропні, так звані метафоричні, гіперболічні, оксиморонні, які б орнаментували, прикрашали оповідь, бо це суперечило б ідейній сутності творів.

Епітети в народній прозі голодоморної тематики займають незначне в порівнянні з іншими традиційними жанрами місце, проте вирізняються своєрід-

ністю і способом використання. Вони стосуються персонажів, явищ, предметів однаковою мірою і є наскрізними в багатьох сюжетно-тематичних циклах. Найбільш характерні означальні епітети, які розкривають зовнішній вигляд персонажів, почасти й моральні риси, ознаки явищ та предметів. Специфічні в оповіданнях та переказах про голодомор й увиразнювальні (емоційно-оцінні) епітети з перевагою негативного над позитивним значенням. Таке використання диктувалося гостротою, драматичністю сюжетів з трагічними наслідками.

1. *Борисенко В.* Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932—1933 роках / В. Борисенко. — К.: Стило, 2007. — 288 с.
2. *Веселовский А.Н.* Историческая поэтика / Веселовский А.Н. вступ. ст. И.К. Горского; сост., коммент. В.В. Молчаловой. — М.: Высшая школа, 1989. — 406 с.
3. *Врятована пам'ять. Голодомор 1932—33 років на Луганщині.* — Луганськ, 2001. — 380 с.
4. *Голодовка. 1932—1933 роки на Переяславщині: Свідчення* / упоряд. Ю.В. Авраменко, В.М. Гнатюк. — Переяслав-Хмельницький; К.; Нью-Йорк: М.П. Коць, 2000. — 445 с.
5. *Грінченко Б.Д.* Словарь украинского языка / Б.Д. Грінченко. — К., 1909. — Т. 4. — 564 с.
6. *Данилюк Н.* Поетичне слово в українській народній пісні / Н.І. Данилюк. — Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010.
7. *Жайворонок В.В.* Знаки української культури: Словник-довідник / В.В. Жайворонок. — К.: Довіра, 2006. — 703 с.
8. *Маховська С.* Весільні пісні Поділля: жанрова специфіка і особливості функціонування. Поетика / С. Маховська. — Хмельницький, 2012. — 320 с.
9. *Народні твори про голодомор: 1921—1923 рр., 1932—1933 рр., 1946—1947 рр. в Україні, зібрані студентами філологами Криворізького державного педагогічного університету в кінці ХХ — на початку ХХІ ст.* / вступ. ст., упоряд. та приміт. О.М. Гончаренко. — Кривий Ріг: Діоніс, 2011. — 240 с.

10. *Північно-східна Слобожанщина (Новопсковський, Біловодський, Міловський райони Луганської області): Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій* / упоряд. І.В. Магрицька та ін. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2002.
11. *Українці про голод 1932—1933. Фольклорні записи В. Сокола / В. Сокол.* — Львів, 2003. — 232 с.
12. *Фролова К.П.* Епітет / К.П. Фролова // Українська літературна енциклопедія. — К.: УРЕ ім. М.П. Бажана, 1990. — Т. 2. — С. 155.
13. *Шевченко Т.* «І виріс я на чужині» / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне збір. творів: у 12-ти т. — К.: Наукова думка, 1990. — Т. 2. — С. 111—112.

Vasyl Sokil

EPITHET IN THE SYSTEM OF IMAGINATIVE-EXPRESSIVE MEANS OF FOLK CREATIONS ABOUT HOLODOMORS

In the article has been considered a problem of traditional poetics in a folk prose about Holodomors with particular attention to part and place of the epithet. Its functionalism, originality and means of use have been defined and exposed. With epithets one could underline the appearance of characters as well as signs of phenomena, objects etc. especially of those being most representative for studied cycle of creations.

Keywords: Holodomor, the epithet, character, object, phenomenon.

Vasyl Sokil

ЭПИТЕТ В СИСТЕМЕ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНО-ВЫРАЗИТЕЛЬНЫХ СРЕДСТВ НАРОДНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ О ГОЛОДОМОРАХ

В статье рассматривается вопрос поэтики народной прозы о голодоморах, в частности роли и места эпитета. Указывается его функциональность, своеобразие и способы использования. С помощью эпитетов подчеркивается внешний вид персонажей, признаки явлений, предметов, характерных для исследуемого цикла произведений.

Ключевые слова: голодомор, эпитет, персонаж, предмет, явление.